SÖZEL BELLEĞİN TARİHE TANIKLIĞI VE ÂŞIKLARIN İNANILAN BİYOGRAFİLERİ

Témoignage à l'histoire de la mémoire orale et Biographies crues des "achiqs"

Prof. Dr. M. Öcal OĞUZ*

ÖZ

Âşık edebiyatının üretim ve aktarım süreçleri bakımından sözlü edebiyatın bir parçası olduğu kabul edilir. Bu genel kabule rağmen, bu konudaki çalışmalar yazılı edebiyat tarihi yaklaşımlarının etkisinden kurtulamamaktadır. Türkiye'de uluslaşma süreçleri divan şairlerinin karşısına "milli edebiyat"ın yaratıcıları olarak âşıkları çıkarmıştır. Uluslaşma sürecinde yerel araştırıcılar ve yerel yönetimler de bu akımı desteklemişlerdir. Bu da gerçek âşıkların yanında mit, efsane ve hikâyelerin anlatı kahramanlarına tarihsel kişilik kazandırmıştır. Böylece yerel yöneticiler ve bazı araştırıcılar onların tarihte gerçekten yaşadıklarına inandılar. Bu eğilimler, âşık edebiyatının sözelliğinin en önemli göstergesi olan eş-metinleri(= varyantları) yok etmeye çalışmıştır. Bu uygulamalar Tarihi-Coğrafi Kuram ve edisyon-kritik yönteminin etkisi altında yapılmıştır. Bu metotların âşık şiirindeki eş-metinlere uygulanması doğru değildir. Yeni folklor metotları eş-metinlerin bir "yaratım hatası" değil, bir yeniden üretim biçimi" olduğunu ortaya çıkardı. Sözlü Formül Kuramı'na göre sözel şairler metinlerini ezberlemiyorlar aksine olarak her söyleyişte yeniden üretiyorlar. Mit Ritüel Kuramı, sözel belleğin inanılan tarihinin "gerçek" olmadığını savunmuştur. İşlev kuramcıları bu görüşü eleştirirken sözel belleğin kimi durumlarda tarihe tanıklık edebileceğini savunmuşlardır. Sonuç olarak sözel şiir alanında tarihsel gerçeklik aramak tehlikeli bir maceradır ve yola çıkmadan önce tuzakları öğrenmek gerekir.

Anahtar Kelimeler

Âşık Şiiri, Sözel Bellek, Eş-metin, Tarihsel Gerçeklik.

RÉSUMÉ

On accepte que la littérature "achiq" est le morceau de la littérature orale selon ses processus de la production et la transmission. En dépit de cette acceptation générale, les recherches sur ce thème sont très influences par les approches de l'histoire de la littérature écrite. Les processus du nationalisme en Turquie ont placé les achiq comme les créateurs de la littérature nationale en face des poètes "divan". Les chercheures et les dirigeants locaux ont soutenu cette tendance dans le processus du nationalisme. En raison de cette approche, les personnages des mythes, légendes et récits sont devenues les personnes de l'histoire à coté des achiq qui existaient physiquement. De cette manière, les dirigeants locaux et les certains chercheurs ont cru que ces personnages sont réels et ils ont vécu dans l'histoire. Ces tendances ont cherché à effacer les variantes qui sont les indices le plus important a propos de la littérature orale chez les achiq. Ces pratiques ont été faites sous l'influence de la théorie historique-géographique et la méthode de l'édition critique. Il n'est pas correct cette application de ces méthodes pour les variantes de la poésie achiq. Les nouvelles méthodes folkloriques ont mis à la lumière du jour que les variantes ne sont pas les fautes de création elles sont les formes de reproduction. Les poètes oraux ne mémorisent pas ses textes, d'ailleurs ils font de nouvelle création au cours de chaque raconte selon la théorie d'oral-stéréotypé (formulaic) La théorie mythe-rituelle maintient que l'histoire hypothétique de la mémoire orale n'es pas réelle. Les fonctionnalistes, en critiquant cette méthode, ont soutenu que la mémoire orale peux être témoin de l'histoire réelle dans les certains cas. En conséquence, chercher la vérité historique dans le domaine de la poésie orale est une aventure dangereuse et il faut connaître les pièges avant le voyage.

Mots-clés

Poésie achiq, Mémoire orale, Variante, Vérité historique.

Bu makalenin konusunu oluşturan âşıklar, yaşadıkların dönemlerden ziyade 20. yüzyılın biyografi yazarlarının ve edebiyat tarihçilerinin dikkatini çekmiştir. Özellikle "ulus" bilincinin temeline konulan "folklor"un ve bu alanda oluşan edebiyatın değer kazanmasıyla âşıklar, önceki asırlarda "divan şairleri"nin oturduğu tahta çıkarılmışlar ve Türk edebiyatının en özgün örneklerini veren

* Gazi Üniversitesi Türk Halkbilimi Bölümü Öğretim Üyesi, ocaloguz@gazi.edu.tr

şairler olarak tanımlanmışlardır. Bu tanımlamayla birlikte her birinin sözel bellekte yaşayarak günümüze gelmiş olmaları göz ardı edilerek, tarihsel kişiliklerine ve onlara ait oldukları kabul edilen şiirlerin tarihsel anlamda doğruluklarına araştırıcılar tarafından da inanılmaya başlanmıştır. Böylece sözel bağlamın kendi anlatılarına inanma keyfiyeti, araştırıcıları da içine çekmiş ve "sözel bellek"ten "tarihsel kanıtlar" oluşturmak sıradan ve olağan işlerden biri hâline gelmiştir. Oysa sözlü kültür ortamında yaratılan eserlerin sahipleri olarak görülen sözel şairlerin üretim ve aktarım biçimlerinin kendine özgülüğü dünyada çok tartışılmış bir konudur ve bu alana sorulan soruların ortaya çıkardığı kuramlar bilim dünyasında önemli sonuçlar doğurmuştur. Makalede sözel belleğin neyi nasıl ve neden sakladığı ve bunu geleceğe nasıl ve neden aktardığı, aktarırken ne tür tasarruflarda bulunduğu konusunda yürütülen tartışmalardan yararlanılarak, âşıklar hakkında halk arasında anlatılan rivayetlerden veya çok farklı amaçlarla yazıya geçirilmiş bilgilerden yararlanan araştırıcıların oluşturduğu biyografilerin anlatısal ve tarihsel gerçeklikleri tartışılacaktır. Özellikle sözlü ortamlarda âşık olarak adları dolaşan anlatı kahramanlarıyla, sanatlarını sözlü ortamlarda sürdüren âşıkların mahlaslarını taşıyan şiirlerin gerçek sahipleri olup olmadıkları konularına sözel belleğe yöneltilmiş sorular ışığında cevaplar aranacaktır. Buradaki soruların âşıklar dışındaki sözel şairlere ve daha da genelleyerek sözel ortamın bütün ürünlerine sorulabilir olduğunu söyleyebiliriz. Bu nedenle yazının tartışma alanını her ne kadar âşıklar oluşturuyorsa da burada ulaşılan sonuçların sözel belleğin diğer ürün ve kişilerine de uygulanabilirliği söz konusudur.

Türkiye'de bir sözlü üretim ve tüketim alanı olarak hemen bütün araştırıcılar tarafından kabul edilen âşık edebiyatı üzerine yapılan çalışmalar , "belge", "biyografi", "tarih yazıcılığı" ve "edebiyat tarihçiliği" yaklaşımlarının yarattığı sorunlardan arınarak kendi yöntembilimini geliştirememektedir. Bunun en temel gerekçelerinden birisi olarak -özellikle 1920'li yıllardan başlayarak- âşıklar üzerine yapılan çalışmaların büyük çoğunluğunun sözel belleğin anlatı dünyasından tarihsel bir kişilik çıkarmaya yönelik yaklaşımları içermesi görülebilir. Yüzyıllar boyunca egemen olan "kent" ve "yazı"nın ruhuna sinen ümmet kültürü her toplumda birbirine benzeyen birikimlerinin 16. yüzyılda kıvılcımları oluşan ve 18. yüzyıldan itibaren Avrupa toplumlarını kasıp kavuran uluslaşma sürecine kaynaklık edememiştir. Bu nedenle ulus belleğinin, tarihinin ve geleceğinin sözel alandan kurgulanması zorunluluğu, özellikle konunun niteliğini tam kavrayamayan sanayileşmemiş toplumlarda halkın anlatı söylemini aydının tarih söylemine dönüştürmesine zemin hazırlamıştır. Bu hareketlerin başladığı Batı Avrupa başta olmak üzere ümmetten ulusa geçiş sürecinin yaşandığı bütün coğrafyalarda karşımıza çıkan bu durum Türkiye'de de kendi akım ve taraftarlarını yaratmıştır. Folklor hareketleriyle birlikte Ziya Paşa'nın "Şiir ve İnşa" (1868) makalesinden başlayarak divan edebiyatı "yabancı" âşık edebiyatı "yerli" olarak görülmeye başlanmıştır. Böylece divan edebiyatçılarından boşalan edebiyat tarihini belirsiz varlıklarıyla âşıklar almıştır. Bu sürecin devamında onların tarihsellikleri ve edebiyat tarihi içindeki bireysel kimlikleri benimsenen bir gerçeklik olarak yaygınlık kazanmıştır. Akademik hayatı da etkisi altına alan bu baskın tutum -doğası ve dönemi ge-

reği- yeni arayışlara yol açamadığı veya imkân tanımadığı gibi, kültür yöneticilerinden ve "hikâye"sinin gerçekliğine inanan yerelden gelen talepler ve baskılar da bu sarmalı güçlendirmiş, sorgulanamaz hâle getirmiştir. Hatta bu amaca hizmet edecek şekilde *fakelore* metinleri oluşturulmuştur. Selcan Gürçayır'ın birbirinden farklı bakış açılarına sahip on yazardan çevirip yayına hazırladığı yazılardan oluşan *Folklorun Sahtesi: Fakelore* (2007) adlı kitap, *fakelore* yaklaşımlarının olumlu ve olumsuz boyutlarını ortaya koymakla birlikte, uluslaşma sürecindeki vazgeçilmezliğini de göstermektedir. Bu nedenle uluslaşma sürecinin *fakelore* tutumlarının örneklerinin, neden ve sonuçlarının Amerika Birleşik Devletleri'nde, İngiltere'de, Almanya'da veya Finlandiya'da tartışıldığı gibi Türkiye'de de tartışılması beklenmelidir. Türkiye'de özellikle son yıllarda folklorik kişi ve ürünler temelinde ortaya çıkan yerel veya bölgesel sahiplenme duygularının yarattığı *fakelore* ile tarihsel gerçeklik arasındaki çizgilerin en azından akademik alanda oluşturulması veya korunması gerekir.

Âşıklar ve yarattıkları edebiyat üzerine çalışırken öncelikle onların her birinin ve her üretiminin "sözel bellek" yoluyla geleceğe taşındığına dair bir genellemeden kaçınmak gerekir. Çünkü âşık adıyla anılan öyle isimler ve onlara ait öyle eserler vardır ki, bunların tarihsellikleri üzerinde tartışmak anlamsızdır. Ancak bu yaklaşım, bizi bu âşıkların da kimi şiir ve hayatları ile ilgili kimi detayların sözel bellekte tarihsel niteliğiyle aynen korunduğu sonucuna götürmez. Bununla birlikte asıl sorunlu alan, yaşadığı kabul edilen zamandan çok sonra derlenmiş hikâye, efsane, menkabe gibi anlatılar yoluyla günümüze gelen ve anlatı bağlamında "inanılan" âşıkların varyantlaşan hayatlarından ve şiirlerinden oluşturulan biyografiler, antolojiler ve edebiyat tarihleridir. Örneğin bir âşığın biyografisi oluşturulurken aynı mahlası kullanan 7-8 şairin daha bulunduğu ve sözel ortamda bütün şiirlerin birbirine karıştığı söylenirse, bir şairin on beş ayrı yerde mezarının olduğu edebiyat tarihi içinde yer alan biyografisinde yer alırsa, bu şairlere ait olduğu savunulan şiirler hem kendi içinde büyük değişikliklerle eş-metinler üretirse ve aynı şiirler başka âşıklar adına da kayıtlı olursa, kurgulanan biyografi, halk hikâyesi, efsane veya menkabe gibi sözel belleğin üretip naklettiği anlatılardan elde edilirse ve en sorunlusu bu verilere "tarihsel gerçeklik" gibi bir değer yüklenirse bu bilgileri analiz etmek ve sözel bellek üzerine doğru sonuçlara ulaşmak isteyen araştırıcının mevcut bilgi birikimine yeni bakış açıları ekleme zorunluluğu kendiliğinden ortaya çıkacaktır.

Bu tür sorunlu konularda çalışanların mevcut yöntemleri gözden geçirmeleri, önceki çalışmaların sonuçlandıramadığı ve işi yeni bulunacak belgelere havale ettiği durumlarda "yeni belge bulma" telaşına kapılmak yerine "yeni bakış açıları geliştirme" yönünde okumalar yapmaları kaçınılmaz hâle gelmektedir. Öncelikle bilinmelidir ki, sözel belleğin tarihe tanıklığı sorunu ve sözel şairlerin tarihsel kişilikleri konusu, Türkiye âşıklık geleneği ile sınırlı bir sorun değildir. Aşağıda bazı örneklerine dokunulacağı gibi dünyanın birçok yerinde yetkin birçok bilim insanı sözel bellek üzerine çalışmalar yapmış ve verilerini tartışmaya açmıştır. Bu bilimsel belleğin Türk âşıklık geleneği üzerine yapılan çalışmalarda göz önünde bulundurulmasının hem akademik bir zorunluluk olduğu değerlendirilmeli hem de bunun konuyla ilgili sorulara cevap oluşturan niteliği fark edilmelidir.

1926 yılında Oslo'da *Die folkloristische Arbeitsmethode* adıyla basılan ve Türkçe'ye 1996 yılında *Halk Bilimi Yöntemi* olarak çevrilen kitaplarında Julius (1935-1888) ve Kaarle (1863-1933) Krohn *Tarihi-Coğrafi Fin Kuramı*nın temel ilkelerini ortaya koymuşlardır. Baba-oğul Krohnların 20. yüzyıla damgasını vuran her halk anlatısının ilk biçimi (ur-*formu*) vardır ve izi sürüldüğü zaman ona ulaşılır veya ulaşılmalıdır görüşünü içeren *Tarihi-Coğrafi Fin Kuramı*nın bu kök-düşüncesi günümüzde geçerliliğini yitirmiştir. Bununla birlikte konumuz açısından söyleyecek olursak bu kuramın *ur-form*cu yaklaşımları, eş-metin olgusunun sözlü kültür alanı için ne denli kaçınılmaz olduğunu göstermesi bakımından hâlâ önemlidir. Ancak bu kuramın bir anlamda varyantları ilk biçime giden yolda geçilip gidilen reflektörler gibi görmesi, kendi amacı açısından uygun olsa bile folklorik metinlerin kültürel ortamların işlevsel ve sanatsal üretimleri olduğu görüşünün egemen olduğu günümüzde geçerliliğini yitirmiştir. Çünkü bir folklor olayını anlamak için her anlatış ve her metin ayrı bir önem taşıyabilir. Esasında her metin bir başka metnin öncülü, ardılı veya eş-metni gibi algılanmaya gerek olmaksızın kendi başına bir bütündür. Bu nedenle, sözel üretim alanında karşımıza çıkan âşık edebiyatı ürünlerindeki varyantlaşmayı ortadan kaldırmaya yönelik *edisyon-kritik* yöntemlerine başvurmak esasen sözlü üretimin mantığına aykırıdır. *Tarihi-Coğrafi Fin Kuramı*nın Türkiye'de en çok benimsenen *ilk biçim*e giden yolda varyantlardan *edisyon-kritik* yöntemleriyle kurtulma şeklindeki uygulaması, zaman içinde kuramdan ve kuramın amacından da bağımsızlaşarak, adeta nüsha farklarını varlığına "inanılan" şairin kaleminden çıkan biçime getirmeye yönelik bir edebiyat tarihçiliği sürecine evrilmiştir. Öcal Oğuz'un *Türk Dünyası Halkbiliminde Yöntem Sorunları* (2000) adlı kitabının konuyla ilgili bölümlerinde yorumladığı gibi, Türkiye'de âşıklar üzerine yapılan çalışmaların birçoğunda bu yöntemi görmek mümkündür.

Carl Wilhelm Von Sydow (1878-1952), Kaarle Krohn'un yakın çalışma arkadaşlarından biri olmasına rağmen *Halkbilimi Yöntemi* kitabının yayımlamasının üzerinden daha bir yıl geçmeden bu kuramın eş-metinleri ilk biçime giden yolda değersizleştiren ve bir araç olarak gören yorumunu reddederek her anlatının farklı bağlamlarda ve yeni biçimlerle ortaya çıktığını savunan *ekotip* görüşünü ortaya atmıştır. Burada *Tarihi-Coğrafi Fin Kuramı*na getirilen en temel eleştiri, sözel anlatı ortamındaki zorunlu çeşitlenmeyi kültürel tutumların belirlediği ve her birinin kendi başına anlamlı ve önemli olduğuydu (2005). Carl W. Von Sydow'un *ekotip* yaklaşımı, her anlatının gittiği yeni mekânlara uyum sağlayarak yerlileştiği ve kendisine kaynaklık eden anlatının eş-metni olmaktan çıkarak, bulunduğu mekânın sahibi hâline geldiğini savunmaktadır. Bu yaklaşım bir yönüyle eş-metinden ilk biçime gitmeyi reddederken diğer yönüyle her anlatı ortamının kendi metnini yarattığını kabul etmektedir. Bunun açık yorumu, bir yerde doğan anlatının başka yerlere gittiğinde hem kendi özünü koruyamadığı hem de başka bir biçime dönüştüğü ve yeni biçimin de kendisine kaynaklık edenden uzaklaştığı ve bağımsızlaştığıdır.

Türkiye'de *Dede Korkut Kitabı* hakkında merak edilenler arasında önemli bir yere sahip olan iki soru vardır: Dede Korkut yaşamış biri midir ve bu hikâyeleri başlangıçta o mu söylemiştir? Türkiye'de folkloristler tarafından he-

nüz sorulmayan veya cevabı verilmeyen bu soru, daha 1930'lu yıllarda Homeros'a ve onun destanlarına sorulmuştur. Homeros epiğinin nasıl yaratıldığını anlamak ve bu sanatın günümüzdeki izini sürmek üzere 1930'lu yıllarda Balkanlara gelen Milman Parry (1902-1935) ve asistanı Albert Lord'un (1912-1991) sözel şairlerle ilgili keşfi önemlidir. Dorson'un *Günümüz Folklor Kuramları* (2006) adlı eserinde özetlediği gibi, Parry ve Lord Balkanlarda yaptıkları derlemeler sonunda şu kanıya varıyorlar: Sözel şairler veya destan söyleyicileri hiçbir zaman metinlerini ezberlemiyorlar, yazılı bir metinden okumuyorlar ve yine hiçbir zaman yeni icralarda aynı metni tekrarlayamıyorlar. Hocasının erken ölümü üzerine Balkan epiği çalışmalarını yalnız sürdüren ve bölgeye farklı zaman dilimlerinde yaptığı derleme gezilerinde aynı anlatıcılara aynı metinleri tekrar tekrar anlattırıp kaydeden Albert Lord, anlatıcıların her anlatışta metinlerini değiştirdiğini görerek çalışmalarını bu noktaya yönlendirmiştir. Onun *The Singer of Tales* (1960) adlı eseri bu kuramın anıtsal metni olmasına rağmen, henüz Türkçe'ye çevrilmemiş ve eleştirel olarak okunmamıştır. Halkbilimi araştırmaları tarihine *Sözlü Formül Kuramı* (Dorson 2006) olarak geçecek olan bu yaklaşım, sözlü kültürün "ezberleme" "bellekte saklama", "dönüştürme", "kalıplaştırma" ve "hatırlama" gibi yazılı kültürün ihtiyaç duymadığı yaratma ve yaşatma süreçlerine dikkat çekmektedir. M. Parry'nin buluşundan önce Fransız araştırıcı Arnold von Gennep'in (1873-1957) modern sözlü kültürlerde şiirlerin kalıplaşmış yapısına dikkat çektiğini, M. Murko'nun ise, sözlü kültürde sözlü şiirlerin her söylenişte kelimesi kelimesine aktarılmadığı gerçeğini ortaya koyduğunu (34) özetleyen *Sözlü ve Yazılı Kültür Sözün Teknolojileşmesi* adlı kitabın yazarı Walter Ong (1912-2003), Milman Parry ve Albert Lord çizgisinde yürütülen araştırmalarla ortaya çıkan "sözlü ozanların her aktarışları, dizelerin kelimesi kelimesine ezberlenmiş olmasına dayanmadığı için birbirinden farklı" (35) olduğu görüşünü paylaşır. W. Ong'dan özetleyecek olursak, Homeros'un tanrısal bir yaratıcı olduğunun savunulduğu romantik yaklaşımları tersyüz eden *Sözlü Formül Kuramı*, Milman Parry ve ardıllarının ortaya koyduğu çalışmalarla özelde Homeros genelde bireysel yaratıcılar olarak görülen halk şairlerinin, kalıpları nakleden birer montaj işçisi olduğunu savunmuştur (36). Nitekim İlhan Başgöz'ün Âşık Sabit Müdami (1914-1964) ile yaptığı çalışmada, âşığın her anlatışta bağlamın durumuna göre metnini değiştirdiği gözlemi (Başgöz 1986) ile benim birkaç yıldır Âşık Mustafa Aydın'la sürdürdüğüm çalışmada gördüğüm elinde yazılı metin olmasına rağmen âşığın şiirini ezberlemediği ve şiirle ilgili öyküyü her anlatışta değiştirdiği tespiti, sözel şairin ezberlemeden, belli kalıpları kullanarak metin ürettiğini göstermekte ve *Sözlü Formül* kuramcılarını doğrulamaktadır. Esasen bu yaklaşım 1970'lerde ortaya çıkan yeni folklor yaklaşımlarından biri olan *Bağlamsal Kuram* (Dorson 2006) tarafından da kabul edilmektedir. Bu kurama göre varyanttan söz etmek yersizdir. Her anlatış kendi bağlamında başlayıp biten ve başkalarından bağımsız olarak ele alınması gereken farklı bir bütündür.

Türk halkbilimcilerinin son yıllarda *Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar 1-2* adlı kitaplarda yer alan "Geleneksel Kahraman", "Tarih ve Mit" ve "Mit ve Ritüel" başlıklı çeviri makaleleriyle tanıdığı Lord Raglan (1885-1964), özellikle "Tarih ve Mit" başlıklı makalesinde, sö-

zel belleğin yararcılığından söz açarak, bu belleğin asla işlevsiz bir bilgiyi depolamayacağını savunmaktadır. Bu nedenle sözel belleğin ortalama 150-200 yıl öncesine ait *aile tarihi*ni bile saklayamayacağını söylemektedir. Ona göre bellekte saklananlar ritüeller ve bu ritüellerin öyküleri demek olan mitler, söz kalıpları ve bunların yeniden üretimleridir (2007). Raglan, sözel belleğin tarihe tanıklık edemeyeceğini "aile tarihi" ile ilgili şu gözlemiyle kanıtlamaya çalışmaktadır. Ona göre yazılı bir kayıt, belge veya kaynak yoksa sözel toplumda yaşayan kişilerin görmedikleri, birlikte yaşamadıkları aile büyüklerinin adlarını dahi hatırlamaları mümkün değildir. Örneğin sözel toplumda büyük bir çoğunluk, *büyük-büyük dede*sinin veya *büyük-büyük anne*sinin adını dahi bilmez. Raglan şöyle sormaktadır: İki kuşak önceki kendi aile büyüklerinin adını dahi unutan sözel toplum, hangi gerekçeyle yüzyıllar hatta binyıllar öncesine ait kahramanların hikâyelerini bütün ayrıntılarıyla hatırlıyor? Raglan'ın bu görüşünden hareketle biz de şu soruyu sorabiliriz: Bu anlatılanlar "tarihsel gerçeklik" mi yoksa "inanılan gerçeklik" mi? Raglan, kesin bir dille bu anlatılanların *tarih* değil *mit* ve *ritüel* olduğunu söylüyor.

William R. Bascom (1912-1981), Türkçeye "Folklorun Biçimleri: Nesir Anlatılar" olarak çevrilen makalesinde, halk anlatılarından mit, efsane ve masalın birbirlerinden farklı yönleri üzerinde durur (2006). Bascom'un görüşüne göre, anlatıcı "mit" ve "efsane"de olup bitene "inanmakta", "masal"dakine ise inanmamaktadır. Eğer Bascom'un bu tespitinden yola çıkarsak, Türk anlatı bağlamında Köroğlu'nun ab-ı hayatı bulup içtiğine, kıratının denizden çıkan ve kıyıdaki kısrakla çiftleşen mitolojik bir aygırın tayı olduğuna ve nihayet yeri geldiğinde kanatlanıp uçtuğuna, Karacaoğlan'ın kırklara karıştığına, Kerem'in Aslı ile yanıp kül olduğuna inanıldığını ve kimi mekânların bu anlatıların gerçekliğinin kanıtları olarak görüldüğü ve gösterildiği durumları anlamlandırmak ve yorumlamak daha mümkün hâle gelmektedir. Oysa yoksul anası, uyuz eşeği ve sıradan hayatı ile daha gerçek ve daha inanılası özellikleri olan Keloğlan bir masal tipi olduğu için halkın inanılan kahramanları arasında kendisine yer bulamamakta ve herhangi bir mekâna yerleşememektedir. Burada şu sorular sorulabilir: Acaba halkın yüzyıllar boyunca inanarak ve yaşatarak günümüze getirdiği anlatıların ne kadarı Raglan'ın savunduğu gibi gerçekle ve tarihle ilgisi olmayan mit ve efsane nitelikli anlatılardır ve ne kadarı kuşaktan kuşağa aktarılan sözel tarihtir? Bascom'un sözel toplumun mit ve efsaneye inandığı ancak masala inanmadığı şeklindeki tespiti, bizi ne derece inanılan anlatının tarihsel gerçekliğine veya inanılmayan anlatının tarih dışılığına götürebilir? Acaba böyle bir sorunun genellenebilir her durumda kullanılabilir bir cevabının olduğunu düşünebilir miyiz?

Raglan'ın sözel belleğin 150-200 yıl öncesine ait aile tarihini dahi hatırlayamayacağı görüşüyle Bascom'un halkın mit, efsane, destan, hikâye ve fıkra gibi anlatılara inandığı tespitini birleştirdiğimizde, sözel belleğin bilgilerinin "tarih" alanında kullanımının ne denli ihtiyatlı olmayı gerektirdiği kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Özellikle Bascom'un belirttiği "inanılan" anlatıların kendi doğal ortamlarında "sözlü tarih" olarak algılanmalarının çeşitli bilimsel veya bilim dışı gerekçelerle araştırıcılar arasında da benzer bir işlevle ele alınmasının ne denli tehlikeli bir yöntem sorunu yaratabileceği değerlendirilebilir. Kısacası

halk inanarak, kendince kanıtlar bularak ve belli mekânlara yerleştirerek bir anlatıyı tarih gibi yaşatabilir. Asıl sorun halkın hikâyesinin esin kaynağının, proto-tipinin, tamamının veya bir kısmının gerçekten tarihle ilgisinin olup olmadığı ve bu ilginin miktarı veya derecesinin ne olduğudur.

Raglan'ın yaklaşımının sorunsuz bir yaklaşım olduğu söylenemez. Buna bağlı olarak sözel belleğin büsbütün tarih dışı olduğu da kanıtlanmış değildir. Aksine olarak sözel belleğin 300-400 yıllık dönemlerinde izlenebilir tarihsel doğruların varlığından güçlü kanıtlarla söz edilebilmektedir. "Mit Ritüel Terori" (2009) başlığını taşıyan ve Raglan yaklaşımlarının köklü bir eleştirisi olarak kaleme alınan makalesinde Bascom, paragrafın girişinde özetlenen görüşünü Afrika sözel belleğinden verdiği örneklerle kanıtlamaya çalışır. Bascom'a göre, Raglan'ın sözel bellek ile ilgili söyledikleri geçersizdir. Bascom'a göre sözel belleğin yanıldığı birçok konu olabilir ama bunlar arasında doğrular da vardır. Bascom'un nihai görüşü şudur: Sözel bellek ile gerçek arasında hiçbir ilişki yoktur tezi yanlıştır, sözel belleğin hatırlama ve bilgiyi kuşaktan kuşağa aktarma süresi sanılandan daha fazladır. Ancak sözel belleğin nerede mit anlattığı nerede tarihten söz ettiği, diğer belgelerden yararlanılarak her konu özelinde ayrı sorulması gereken sorulardır.

16. yüzyılda yaşayan bir âşığın sözlü gelenek yoluyla 20. yüzyıla taşınan hayatının içinde yer alan ve diğer benzer biyografilerde de görülen kalıp tutumlar, örüntüler, motifler, vanyantlaşmalar nasıl çözümlenecektir? Bascom'un özetle anlatılanların arasında tarih olabilir anlamına gelen yaklaşımıyla nasıl bir çözümleme yapılabilir? Ağzından çıkan alevle yanıp kül olan Kerem'in, içtiği bade ile âşıklık niteliği kazanan Ercişli Emrah'ın, bir gün Molla Kasım'ın gelip şiirlerini yakıp yırtacağını tahmin eden Yunus Emre'nin eldeki hayatının ne kadarı *proto-tipik*, ne kadarı *arke-tipik* ve ne kadarı *stereo-tipiktir*? Oysa Bascom'un "Folkorun Biçimleri: Nesir Anlatılar" başlıklı makalesinde söylediği gibi halk anlatıları arasında mit ve efsane "inanılan", masal ise "inanılmayan" anlatıdır. Nitekim yazılı edebiyatın bir parçası ve biyografi yazıcılığının bir yansıması olarak ortaya çıkan *Şuara Tezkireleri*nin (İsen vd. 2002) âşıklar arasındaki karşılığı olarak bilinen *Şairnameler*in (Kaya 2009) mit ve efsaneleri ne denli tarihle iç içe verdiği dikkate değer bir araştırma konusudur. Sözel belleğin inanılan gerçeğini bu belleğin kullanıcısı olan âşık da doğal olarak benimsemektedir. 19. yüzyıl âşıklarından Ruhsati tarafından söylenen şairnamedeki şu mısralar bu bakımdan çok anlamlıdır:

Âşık Garip *sazın asmış duvara*
Kerem *yana yana dönmüş fenere*
Kusuri'nin *gözü benzer pınara*
Ene'l-hak diyen var sen n'olacaksın
(Kaya 2009)

Burada Âşık Garip'in diğer halk hikâyelerindeki örüntüyü sürdüren kalıplaşmış hayatını "yaşanabilir" görsek bile, Kerem'in "ağzından çıkan alevle" yandığını söyleyen bir âşık biyografisinde neyi "tarihsel gerçek"le ilişkilendirerek değerlendireceğiz? Âşıklık dünyasının Garip ve Kerem'i yaşamış olarak görme arzusunu Şahsenem ve Aslı'dan esirgemesini nasıl yorumlayacağız? Halk hikâyelerinin merkezindeki Kerem, Emrah veya Garip ile karşılıklı şiirler söyleyen Aslı, Selvi veya Şahsenem'in "kadın âşık" olarak gelenek tarafından neden benimsenmediği ve onların dilinden söylenen şiirlerin kime ait olduğu sorusu, sözel belleğe ve geleneğe farklı açılardan

bakma zorunluluğunu kendiliğinden ortaya çıkaracaktır (Uçar 2009).

*Dede Korkut Kitabı*nda çok önemli bir anlatıya başlama sözü var: *Dedem Korkut dilinden ozan aydur.* Bu söz âşıkların çok eskilerden devraldıkları söz sanatını kuşaktan kuşağa aktardıklarını veciz bir şekilde anlatıyor. Ayrıca sözel şairin gerek icra geleneğinin bir zorunluluğu gerekse repertuar genişliği yaratması gibi nedenlerle *usta malı* şiir söylemek durumunda olması, ustalar adına şiir üretimini teşvik etmekte veya zorunlu kılmaktadır. Bu da bir âşığın varsayılan hayat hikâyesi ile çelişen birçok şiirin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Araştırıcı yüzyılı, mekânı ve içeriği bakımından çelişkili şiirlerden tek bir biyografi oluşturamayınca birkaç şairin birden bu mahlası kullandığı ve şiirlerin de birbirine karıştığı görüşüne sığınmakta veya anlamı ve içeriği konusunda herhangi bir tanımlama yapmaksızın o sorunlu âşığın adıyla anılan bir geleneğin varlığını (örneğin Karacaoğlan geleneği gibi…) savunmaktadır. Burada bütün sorun sözel belleğin doğası gereği yüzyılların, coğrafyaların, mekânların, medeniyetlerin, anlatıcıların, dinleyicilerin, olayların ve daha başka başka nedenlerin anlatıya neler ekleyip neler çıkardığını izleyememektir. Eldeki metin bazen mittir, bazen mitlerin ve efsanelerin kalıplarına dökülmüş tarihtir. Her durum, arkeoloji disiplinindeki gibi kazı yapmak ve bulunan kırık bir çömleği yapıştırmak gibi kendine özgü olabilir.

Sonuç olarak, sözlü kültür ortamının sanatçıları olan âşıkların sözel bellekte mit ve efsane gibi "inanılan" anlatılarla iç içe yaşayan ve kuşaktan kuşağa aktarılmak suretiyle günümüze ulaşan biyografilerini ve şiirlerini incelemek isteyen araştırıcıların konuyla ilgili tartışmaları yakından izlemeleri ve böylece karşılarına çıkabilecek tuzaklardan haberdar olmaları gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Bascom, William R. (Çevirenler Yeliz Özay vd.). "Folklorun Biçimleri: Nesir Anlatılar". *Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar-1.* Ankara: Geleneksel Yayıncılık, 2006.

Bascom, William R. (Çeviren: Selcan Gürçayır). "Mit Ritüel Teori". *Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar-3.* Ankara: Geleneksel Yayıncılık, 2009.

Başgöz, İlhan. "Hikâye Anlatan Âşık ve Dinleyicisi: Değişik Dinleyici Kitlelerinin Hikâye Anlatımına Etkisini İnceleyen Bir Deneme". *Folklor Yazıları.* İstanbul: Adam Yayınları, 1986.

Dorson, M. Richard. (Çevirenler: Selcan Gürçayır-Yeliz Özay). *Günümüz Folklor Kuramları.* Ankara: Geleneksel Yayıncılık, 2006.

Gürçayır, Selcan. *Folklorun Sahtesi: Fakelore*. Ankara: Geleneksel Yayınları, 2007.

İsen, Mustafa- Filiz Kılıç-İsmail Hakkı Aksoyak- Aysun Eyduran, *Şair Tezkireleri*, Ankara: Grafiker Yayını, 2002.

Kaya, Doğan. *Şairnameler.* Erzurum: Salkım Söğüt Yayınevi, 2009.

Krohn, Julius-Kaarle. (Çeviren: Günseli İçöz, Yayına Hazırlayan: Fikret Türkmen) *Halk Bilimi Yöntemi.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını, 1996.

Lord, Albert B. *The Singer of Tales.* Cambridge: Harvard University Press, 1960.

Oğuz, Öcal. *Türk Dünyası Halkbiliminde Yöntem Sorunları.* Ankara: Akçağ Yayınları, 2000.

Ong, Walter. (Çeviren: Sema Postacıoğlu Banon). *Sözlü ve Yazılı Kültür Sözün Teknolojileşmesi*. İstanbul: Metis Yayıncılık, 1995.

Raglan, Lord. (Çeviren: Metin Ekici). "Geleneksel Kahraman". *Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar-1.* Ankara: Geleneksel Yayıncılık, 2006.

Raglan, Lord. (Çeviren: Levent Soysal). "Tarih ve Mit". *Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar-2.* Ankara: Geleneksel Yayıncılık, 2005.

Raglan, Lord. (Çeviren: Evrim Ölçer Özünel). "Mit ve Ritüel". *Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar-2.* Ankara: Geleneksel Yayıncılık, 2005.

Uçar, Aslı. "Âşık" Şah Sanem ve "Âşık" Aslı'nın Sesleri ve Suskunlukları**.** *Millî Folklor*, Sayı: 83(Güz 2009), s.79-87.

Von Sydow, Carl Wilhelm, (Çeviren: Tuğçe Işıkhan). "Coğrafya ve Masal Ekotipleri". *Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar-3.* Ankara: Geleneksel Yayıncılık, 2009.

Ziya Paşa. "Şiir ve İnşa". *Hürriyet Gazetesi*. Londra. Sayı: 11, 7 Eylül 1868.